

תשובה לרב אביגדור נבנצל

אחר בקשת המחילה מכבוד מו"ר הגאון ר' אביגדור נבנצל, אני מרשה לעצמי "לקיים דברי חכמים" (כלשון המשנה: נגעים פ"ט מ"ג; פי"א מ"ז), ולהסיר את התמיהה שהעיר עליה בדברי הרדב"ז, בתשובה בח"ב סימן תרצ"א.

א. בראשית הדברים אני מוצא לנכון להבהיר כי המשקל הנכון שיש לתת לתמיהות ואולי גם לביקורת שיש לנו כלפי דברי קדמונים, תלויה לא רק בעוצמת הקושיות שיש לנו עליהם, אלא במידה רבה מאוד ביחס של חכמי הדורות שבאו אחריהם כלפי אותם דברים. ויחס זה הוא הקובע, מתי נוטלים אנו לעצמנו את הרשות לסמוך על דעתנו ולבטל את דברי הקודמים לנו, ומתי עלינו לנהוג במדה האחרת, והיא המידה שבה החכם המאוחר הנתקל בתמיהה בדברי חכם קדמון, והוא תולה את חסרון ההבנה בו עצמו.

בנידון דין מדובר על תשובה **שהובאה להלכה על ידי החיד"א בברכי יוסף**, או"ח סי' תקס"א סעי' ג' שכתב:

מותר להתקרב אל פתחי בית המקדש ולהיכנס לעליו' אשר סביב בית המקדש, הרדב"ז בתשובה תרצ"א. ועיין בס' דרך הקדש למהרח"א

דברים אלו הובאו כמות שהם גם בספר **שערי תשובה** על השולחן ערוך שם (כך שהדברים מצויים כיום ביד כל מי שמחזיק בידו "משנה ברורה"), וזה כשלעצמו נותן משקל נוסף לתשובה זו¹. ומשום כך ברור שכאשר אנו דנים על תשובה זו, אין אנו רשאים לומר שתשובה זו: "ודאי משבשתא היא".

וראיתי מי שטעה בדברי **החיד"א**, וסבר שהחיד"א הביא את דברי **המהרח"א** בדרך הקודש, משום שסבר שהמהרח"א חלק על הרדב"ז. ואם כן הוא, כי אז המשקל שיש לתת לתשובת הרדב"ז הוא גדול עוד יותר, שהרי החיד"א פסק במוחלט כרדב"ז, וקבע

1. בשדה חמד ח"ו עמ' 107 הוכיח שהחיבור "שערי תשובה", נכתב על ידי הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות, בעל שר"ת בית אפרים.

בראש דבריו באופן נחרץ כי:

מותר להתקרב אל פתחי בית המקדש ולהיכנס לעליו' אשר סביב בית המקדש

וזאת בהסתמך על הרדב"ז. וכאשר סיים וכתב בסוף דבריו: "ועיין בס' דרך הקדש למהרח"א", לא כתב אפילו בדרך רמז, מה הם אותם דברים שאמר בעל דרך הקודש, כדי שיוכל הקורא לחוש לחומרא לאותם דברים. ואם נניח שלדעתו יש בזה מחלוקת, אם כן משמעות הדברים היא, שהוא ביטל מכול וכול את דברי המהרח"א. אבל המעיין בדברי הרדב"ז ובדברי ס' דרך הקודש, יראה שכוונת הדברים פשוטה, כי הרדב"ז כתב בתוך דבריו:

וכבר שמעתי על קצת חכמים שלא היו רוצין ליכנס בשוק אל קטאנין וזו חומרא יתירה

וגם בעל דרך הקודש שמע שיש נוהגים שלא להיכנס לשוק אל קטאנין, וגם הוא כתב שאינו מוצא מקור לחומרא זו, אך הוסיף שמי שנהגו כך, אינם רשאים להקל נגד מנהגם, והוא אף הוסיף ששמע שיש שאוסרים זאת משום ששם ארון נגזז.

ב. לגופם של דברים, הרדב"ז לא כתב כלל שרוחב הקודש מצפון לדרום הוא ארבעים אמה, אלא רק קבע שם (במסגרת "עוד דרך אחרת" שהציע), שהמרחק מן הכותל הצפוני של הכיפה ועד גבול העזרה צפונה הוא ארבעים אמה, וכפי שכתב במפורש בסיכום הדברים:

ומ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכיפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב באורך קפ"ז אמות מן המערב למזרח

ואין שום ספק כי זו עצמה גם כוונת הדברים שנכתבו על ידו במשפט קודם, בתחילת ביאור אותה "דרך אחרת", אשר שם כתב באופן סתמי יותר:

עוד דרך אחרת, רואין כאלו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרח, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש

והכוונה היא שהחוט מתוח ממערב למזרח, לא ממרכז הכיפה הוא מתוח, אלא מן הכותל הצפוני של הכיפה הוא מתוח מכיוון מערב לכיוון מזרח, ומאותו כותל יש להתרחק צפונה עוד ארבעים אמה. ואמנם הרדב"ז לא פירש לנו מהיכן הוציא מידה זו, ולהלן נשתדל לעמוד על מקור הדברים, אך ברור שלא עירב כאן מידות שאינן שייכות זו לזו. שהרי רוחב העזרה כולל בתוכו (ולמעשה במרכזו) את אבן השתיה, בעוד אשר הנדון בקטע זה בדברי הרדב"ז, עוסק רק באזור שהוא מצפון לבניין כיפת

הסלע, ואין מרכז העזרה כלול בו כלל.

ג. על מנת לעמוד על כוונת הדברים, יש צורך לדון במידה אחרת שנקט הרדב"ז, ואשר גם היא נראית תמוהה. הכוונה היא למרחק שנקט ביחס לשטח שמאחרי בניין כפת הסלע, בצד מערב. כי בתשובתו אחרי שקבע תחילה:

כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא

וחזר וקבע בהמשך הדברים כי:

אין ספק כי האבן הזאת אשר תחת הכיפה היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים לצד מערב

כתב הלכה למעשה:

הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל ועובי הכותל כי הכותלים נתקדשו

במבט ראשון נראים הדברים מובנים, שהרי המשנה במסכת מידות קובעת במפורש ששטח העזרה שמאחרי בית הכפורת היה ברוחב של אחת עשרה אמות ממזרח למערב (מדות פ"ה מ"א). אך במבט שני הדברים נראים תמוהים מאוד, וכבר עמד על קושי זה הגאון רבי יעקב יוקב אטלינגר (בעל הערוך לנר) בתשובותיו (שו"ת בנין ציון סימן ב), שהביא את דברי הרדב"ז בזה, וכתב:

וזה תימא איך נתן שיעור י"א אמה שהרי הי"א אמה היו מכותל העזרה עד כותל ההיכל כמבואר במדות (פ' ה') ומתחלת כותל ההיכל עד חלל בית ק"ק היו ד' כותלים שרחבן עם המקום פנוי י"ז אמות כמבואר שם (פ' ד') ואח"כ הי' חלל בית ק"ק כ' אמה ובאמצעו הי' האבן השתי' כמשכ' התוספ' י"ט יומא (פ' ה') א"כ ממקום אבן השתי' עד סוף כותל העזרה הי' קרוב לשלשים ושמנה אמות ואיך נתן ברדב"ז שיעור של י"א אמה שמותר לקרוב לכיפה. ואם הכיפה רחבה ומגיע לצד מערב מהלאה לאבן שתי', עכ"פ הי' לו לשער שאין לקרב אל מקום אבן השתי' בתוך ל"ח אמה ולא לתלות בכיפה שלא ידענו מקום רחבה וצ"ע

והדברים אמנם מדברים בעד עצמם, אלא שמאידך גיסא, גם דבריו אינם מובנים, כי בסוף דבריו כתב:

ואם הכיפה רחבה ומגיע לצד מערב מהלאה לאבן שתי', עכ"פ הי' לו לשער שאין לקרב אל מקום אבן השתי' בתוך ל"ח אמה ולא לתלות בכיפה שלא ידענו מקום רחבה

והוא תמוה. שהרי מי שמתקרב אל אחד הפתחים, או עולה באחת העליות, אינו יכול לראות כלל את אבן השתיה עצמה, ואין הוא רואה אלא את קירות כיפת הסלע, ואפשר אמנם לשאול מאין ידע הרדב"ז לקצוב את המידה של י"א אמה בתוספת עובי הכותל, אך אי אפשר להורות לאדם שכזה לשער במרחק מן האבן עצמה, וכפי שהציע **הבנין ציון**. ומדבריו נראה כאילו לפי הבנתו מדובר בכיפה נישאת על עמודים, ללא קירות מסביב (כעין כיפת השלשלת שבמזרח כיפת הסלע), ואין ספק שלא ראה את המקום, ואילו ראה, לא היה יכול לנסח את שאלתו בנוסח זה. ואמנם אנו יכולים כיום לשער בדיוקנות את המרחק מאבן השתיה עצמה, בהיותה מסומנת במפות מדויקות, אבל בזמן הרדב"ז לא הייתה דרך להורות לאנשים זולת המרחק מן הקירות, ואמנם צ"ע כיצד קבע את המידה של י"א אמה, וכפי שהקשה הבנין ציון, איך אין מקום לשאלה, מדוע לא ציין את המרחק של ל"ח אמות מן הצכרה עצמה.

עוד יש להעיר, שהרדב"ז כתב שצריך להוסיף לאותן י"א אמות, גם את עובי החומה, וכתב במפורש שהעולה מן המערב צריך להתרחק "יותר מאחד עשר אמה, שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל, **ועובי הכותל כי הכותלים נתקדשו**", אך הוא לא נתן לנו מושג אודות רוחב זה, וכמעט אין בזה דיון במקורות. ואולם המהר"ט בקונטרס צורת הבית אשר לו, ואשר דבריו הובאו בספר דרך הקודש, שיער שמידת קפ"ז אמות של אורך העזרה, היא באמת מידה של מאתים אמה, כולל עובי הכתלים, ועובי כל כותל היה אם כן שש אמות ומחצה, ולפי זה תהיה המידה בהתאמה לכלל של הרדב"ז, י"ז אמות ומחצה. אלא שאין כמובן ראייה שהרדב"ז עצמו מסכים להנחה זו בדבר עובי הכותל, ולהלן עוד נזדקק לנקודה זו.

אבל פשר דבר הוא, כי ניתן להוכיח בבירור, שעל פי מה שהיה מקובל בידם, יסודות הקירות של בית המקדש עצמו היו קיימים במקומם בשעה שנבנתה כיפת הסלע, ובניין כיפת הסלע נבנה בכוונה תחילה על יסוד אותם יסודות. דברים אלו מפורשים בספרו של ר' משה חגיז **פרשת אלה מסעי**, שנדפס באלטונא בשנת תצ"ג, ובו הוא מתאר את מעשה הקיסר שלים, שדאג לחשוף את הכותל המערבי, ואחר כך קרא ליהודים וביקש מהם שיחזרו לבנות את המקדש, ואמר להם:

הרי היסודות לפניכם, בנו אותה על הוצאות שלי

ואחרי שהיהודים סרבו לבנות את המקדש, "ביקש מהם שיתנו לו תבנית המקומות

שהיו במקדש", ואמנם: "כפי הנראה תבנית האורך ורוחב ממה שהיה בבית ראשון ובית שני לא נתנו לו - ודא", אך הוא מציין כי: "אמנם מה שנתנו לו היה על גבי כותל המערבי ולפנים ולשליש ולרביע". והוא מציין שם בין הדברים שנתנו לו לשליש ולרביע, שעשו:

כעין כיפה שקורין בית קדשי הקדשים ומדרש שלמה, הם אומרים דשם במקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים דיש שם אבן תלויה ועומדת באויר ושהוא הנקרא אצלינו אבן השתיה

קל להוכיח שדבריו דומים לדברי הרדב"ז, אשר גם הוא קורא למסגד אל-אקצה בשם "מדרש שלמה", ושניהם גם מזהים את הצכרה עם אבן השתיה. כלומר, לדברי רבי משה חגיז, היהודים נתנו לקיסר את אותה: "כעין כיפה שקורין בית קדשי הקדשים", וכמו כן נתנו לו את תכנית "מדרש שלמה". ועל כך מוסיף רבי משה חגיז כי באותו מקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים, הם (המוסלמים) אומרים שיש שם אבן תלויה באויר, ושהיא האבן הנקראת אצלינו אבן השתיה.

אלא שכפי הנראה בזמנו של הרדב"ז עדיין דיברו על סלע בגובה של שתיים או שלש קומות, בעוד אשר בימי **בעל דרך הקודש**, כלומר בשנת ת"ע, כבר התפתחה הפנטזיה של הסלע הפורח באויר, וכפי שציין בפליאה בספר דרך הקודש, וכך ממש גם אצל בן דורו, רבי משה חגיז, שיודע לומר כי "הם אומרים... דיש שם אבן תלויה ועומדת באויר, ושהוא הנקרא אצלינו אבן השתיה".

על כל פנים, ברור מדבריו כי הייתה מגמה לבנות את הבית כעין בית המקדש, וכי היסודות של המקדש היו קיימים, וכי היהודים שיתפו פעולה עם מגמה זו "לשליש ולרביע" (ואיני יודע כיצד יש מי שהעלו על דעתם, שדעת רבי משה חגיז מתאימה לבעלי השיטה הדרומית, וכבר הארכתי בזה בספרי חצרות בית ה', בעמוד 95, בהערות שם).

ד. באשר למרחק מן הכותל הצפוני של כיפת הסלע, החישוב הוא פשוט למדי. כי באמת ההיכל היה צר מאחריו ורחב מלפניו. רוחבו בחזית המזרחית היה מאה אמה, ואם כן - במקום זה היה המרחק מכותל ההיכל לכותל העזרה שבע עשרה אמות ומחצה (שהרי רוחב העזרה הוא מאה ושלושים וחמש אמות), ועל פי העיקרון שקבע הרדב"ז במערב, יש להוסיף למרחק זה את עובי הכותל של העזרה (נניח, לצורך המשל, שש אמות ומחצה), ויהיה אם כן המרחק עשרים וארבע אמות. ואולם, בחלק האחורי של המקדש היה רוחב הבניין שבעים אמה, ואם כן המרחק שם בין כותל

ההיכל לכותל העזרה הוא שלושים ושתיים אמות ומחצה, ובתוספת עובי כותל כ"ל, יעלה המרחק לשיעור של ל"ט אמה. ואולם כפי שכבר צוין, עובי החומות אינו מפורש, ומדברי הרדב"ז שנקט ארבעים אמה, ברור שהוא חישב את עובי החומה, שבע אמות וחצי (על שורשו של מספר זה נעמוד לקמן).

לאמיתו של דבר, בניגוד למצב בכותל המערבי של כיפת הסלע, שהוא מוגדר היטב לצורך החישוב, והוא לדעת הרדב"ז מתלכד במדויק עם הכותל המערבי של בניין המקדש, ברור לגמרי כי בכותל הצפוני המצב הוא שונה, כי אין הוא דומה כלל למבנה ההיכל שהיה רחב מלפניו וצר מאחוריו. והם הם הדברים שכתב רבי משה חגיז שממידות האורך והרוחב ברור שהיהודים לא מסרו לקיסר את הצורה המדויקת, ורק מסרו לו דברים לשליש ולרביע. אך מכל מקום גם ברור שהקיסר ידע מקצת מן הדברים, כי כאמור היסודות היו קיימים, ומשום כך לדעת הרדב"ז, יש ספק האם הכותל הצפוני של בניין כיפת הסלע הוא כותל ההיכל שבמקום הרחב, שאם כן הוא, די להתרחק משם צפונה י"ז אמות ומחצה בתוספת עובי החומה, או שמא לפניו כותל שבנוי על יסודות של החלק הצר של ההיכל, שאז יש עלינו להתרחק משם שלושים ושתיים אמות ומחצה, בתוספת עובי הכותל. ומשום כך כתב הרדב"ז במפורש, שהחשבון של ארבעים אמה הוא חשבון לחומרא, וכפי דבריו שם:

עוד דרך אחרת, רואין כאלו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרח, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש, וכל שהוא חוץ לזה השיעור הרי הוא חול, **וחשבון זה אינו מדויק לפי שההיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו** כדכתיב הוי אריאל אריאל ומ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכיפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב באורך קפ"ז אמות מן המערב למזרח

דברים אלו אודות ההיכל שהוא צר מאחוריו ורחב מלפניו, אין להם שום פירוש זולתי הדברים שנתבארו על ידי רבי משה חגיז, אשר על פי דבריו הדבר ברור שהכותל הצפוני של כיפת הסלע אכן מתלכד עם אחד מן הכתלים הצפוניים של ההיכל, אלא שאנו איננו יודעים היכן בדיוק הכתלים מתלכדים, ועל כן צריכים אנו להחמיר ולחשוש לכותל במקום הצר.

ובאשר לשאלה מאין הוציא הרדב"ז את המידה של שבע אמות ומחצה לעובי החומה, נראה שהלך בזה בדרך דומה לדרכו של **המהר"ט**, וסבר כי מידת מאה שלושים וחמש אמות של רוחב העזרה, היא מידה של מאה וחמישים אמות, כולל עובי הקירות, ואם כן עובי כל קיר הוא שבע אמות ומחצה. ואמנם על פי זה היה צריך גם לקבוע שעובי החומה המערבית הוא שש אמות וחצי, אך בזה דווקא יש מקום

להסתפק, כי אפשר שאותן שלוש עשרה אמות המשלימות את חשבון קפ"ז אמות למידה של מאתים אמה, אינן מתחלקות בשווה, כי החומה שבין עזרת ישראל לעזרת נשים היא באמת חומה פנימית, בין שתי עזרות, וניתן לעשותה דקה יותר, ויש אם כן מקום לומר שהחומה המערבית הייתה של שבע אמות ומחצה, כדי שתתלכד כראוי עם החומות שבצפונה ובדרומה, בעוד שהחומה המזרחית של העזרה הייתה בעובי חמש אמות וחצי בלבד. ובנקודה זו לא הכריע הרדב"ז, אך זה על כל פנים ברור, שלדעתו עובי הכותל הצפוני היה שבע אמות וחצי, ומידת ארבעים אמה שנקט, כוללת כותל זה, שהרי לא ציין שיש להחמיר שם ולהתרחק ארבעים אמה בתוספת של עובי חומה, וזאת בניגוד למערב, שכתב שיש להתרחק שם י"א אמה, בתוספת של עובי החומה.

ה. יש לציין עוד, כי קביעתו של הרדב"ז בתשובה תרצ"א שהצרכה היא אבן השתיה, חוזרת על עצמה גם בתשובה תרל"ט, והמדקדק היטב בתשובה תרמ"ח, יראה כי גם ממנה עולה בבירור שמקום קודש הקודשים ידוע היטב לכותב, וכי המנהג הוא להתפלל לעבר אותו מקום. ובאמת מסגנון הדברים נראה כי גם בתשובה תרצ"א אין הוא בא לחדש בנקודה זו שום דבר, כי מדובר בהנחה הלכתית המוסכמת על הכול, וחידושו שם הם הדברים הנגזרים מאותה מוסכמה, ובנסיבות אלו יש להתייחס לדבריו אלו כעדות אודות הנחה ידועה, יותר מאשר כחידוש תורני, ובכגון זה, משקלם של דברי העדות אינו נפגע משום קושיות למדניות בצדדים אחרים של אותה תשובה.

נב. בשולי הדברים אני מוצא לנכון להעמיד דברים על דיוקם בשאלת דעתו של הרמב"ם בדבר גובהו של החיל, ולקבוע כי אין ספק שהנוסח הנכון בדברי הרמב"ם, בהלכות בית הבחירה פ"ה ה"ג הוא:

ולפנים מן הסוגר החיל גבהו עשר אמות

על פי מה שרשום בילקוט שינויי נוסחאות שברמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל, נוסח זה הוא הנוסח הכתוב בכל כתבי היד (זולת כתב יד פריס 347 שסיום כתיבתו היה בשנת ה' פ"ד ברומא, ואשר בו כתוב "מושכו", במקום "גובהו"). הנוסח המדויק ("גובהו") הודפס כמות שהוא גם במהדורות הדפוס הראשונות (רומא, קושטנדיא, ונציא), ורק בדפוס אמשטרדם (יותר ממאה ועשרים שנה אחרי הדפוס הראשון) סברו המהדירים שלפניהם שגיאה, והכניסו מילה זו לתוך סוגריים, ומהם העתיקו כל הבאים אחריהם. (על פי המבואר במבוא לאותו ילקוט שינויי נוסחאות, מסתבר

שמהדירי אמשטרדם נטלו לעצמם חופש גדול למדי בכל הנוגע לתיקוני נוסח, והוסיפו דברים במפרשי הרמב"ם, הכ"מ, הרב המגיד והגהות מיימוניות, והבאים אחריהם העתיקו מהם), אך במהדורת הרב שבתאי פרנקל השיבו עטרה ליושנה, וביטלו את אותם סוגריים.

עלי לציין כי אני עצמי לא בדקתי את הדרך שבה נראו אותם סוגריים שבהם הקיפו בדפוס אמשטרדם את המילה "גובהו", אך על כל פנים במהדורת וילנא סוגריים אלו הן מרובעות, וכך נוצר הרושם כאילו לפנינו נוסח "מתוקן", בעוד אשר לפי דעת מדפיסי אמשטרדם, ולפי דעת הריעב"ץ וכדלהלן, צריכות אותן סוגריים להיות עגולות, כי כוונתן לסמן מחיקה על גבי מילה הכתובה בדפוסים קדומים.

ואמנם הריעב"ץ בספרו **לחם שמים** למסכת מידות (פ"ב מ"ג), טען שהמילה "גובהו" המודפסת ברמב"ם:

טעות דמוכח הוא, דמנין לו זה מה שלא נזכר בשום מקום, גם אי אפשר! שהרי קרקע עזרה אינו מגביה מן החיל אלא ב"ב מעלות שגבהן שש אמות בכלל, וכן מוכרח עוד מחשבון כ"ב אמות במשנה ד, אצל כהן השורף, לפיכך תיבת גבהו שבחבור הר"מ, ט"ס הוא וצריך למחקר

אבל באמת הרמב"ם עצמו כתב בפירוש המשניות במפורש, כי החיל הוא חומה המקפת את העזרה פנימה מחומת הר הבית (כן הוא בגירסת הדפוסים, וכן גם במקור הערבי בעצם כתב יד קדשו), וממילא מובן כי דבריו אודות גובהו של החיל, מוסבים ביחס לגובה החומה, ולא ביחס למפלס פני הקרקע, וכפי שהבין הריעב"ץ את הדברים בהלכות בית הבחירה, ובזה סרה מאליה קושייתו של הריעב"ץ על גירסת הספרים המדויקים.

דברים אלו כתבתי להעמיד את הדברים על דיוקם, אך אין בדברי הסכמה לדעת האומר שמשום שכך הגירסה הנכונה ברמב"ם, ממילא אנו מנועים מלקבוע את גבולות החיל הלכה למעשה, אך אין זו המסגרת לברר סוגיה זו.